

STUDIA POLONIJE

T. 26. Lublin 2005

JAN T. SICIŃSKI

**POLSCY BOTANICY NA ZAKAUKAZIU
(MATERIAŁY BIOGRAFICZNE)**

Od Kaukazu do Tobolska
wędrowała bieda polska
(Powiedzenie z XIX w.)

WSTĘP

Obszar Kaukazu, a właściwie tzw. Zakaukazie to terytorium niewiele większe od Polski, gdzie występują prawie wszystkie krainy geograficzne świata, od subtropikalnych rejonów na wybrzeżu Morza Czarnego czy Kaspijskiego aż po wieczne lodowce wysokich szczytów gór Kaukazu. Sprawiają to urozmaicona rzeźba i ogromne różnice klimatyczne.

Ta mozaika kaukaska występuje także w strukturze etnicznej, religijnej oraz historyczno-kulturalnej. Żyje tam kilkadziesiąt narodów i plemion posługujących się odrębnymi językami, wchodzących w skład kilku grup językowych (gruziński należy do rodziny kaukaskich, ormiański do indoeuropejskich, azerbejdżański do tureckich). Obszar ten zasiedlają głównie Gruzini, Ormianie, Azerowie, Rosjanie i mniej liczne nacje, jak: Abchazi, Osetyńcy, Adżarzy, Czerkiesi, Ingusze, Lezgini, Kurdowie, Turcy, Persowie oraz przedstawiciele mniejszych plemion.

Próby nawiązania stosunków politycznych Polski z państwami kaukaskimi zaczęły się w II połowie XV stulecia.

Prof. dr hab. JAN T. SICIŃSKI – Instytut Ekologii i Ochrony Środowiska, Uniwersytet Łódzki, 90-237 Łódź, ul. Banacha 12/16.

Znacznie ożywiły się owe kontakty za rządów króla Władysława IV. Polska dyplomacja w końcu lat sześćdziesiątych XVII w. zaczęła szukać sojuszników przeciw Turcji i Krymowi (Tatarzy).

Wymiana handlowa zapoczątkowana została w średniowieczu, rozwinęła się w XVI w., a jej nasilenie nastąpiło w XVII i XVIII stuleciu. Modne stały się wschodnie kobierce, pasy, żupany, kontusze, broń, a nawet całe rzędy na konie, a także same konie wierzchowe – abchaskie, czerkieskie, „georgiańskie” (gruzińskie), karabachskie i inne. Całe stadko czerkieskich bachmatów zakupił hetman Stanisław Koniecpolski, zwolennik tych rumaków, których chętnie także dosiadał Jan III Sobieski.

Z Rzeczypospolitej wywożono bursztyn oraz biżuterię srebrną łączoną z bursztynem oraz srebrne monety, które chętnie przyjmowano od polskich kupców, głównie ormiańskiego pochodzenia ze Lwowa, Kamieńca Podolskiego, Zamościa i innych miast.

Liczne szlaki (turecki, czarnomorski, tatarski, moskiewski) odgrywały ważną rolę w wymianie handlowej z Kaukazem.

Misje prowadzone przez Stolicę Apostolską, wśród kaukaskich katolików, pełnili różni zakonnicy, m.in. jezuita, wśród których było zawsze wielu Polaków. Pozostawały one pod specjalną opieką królów polskich.

Mniej więcej od końca XVIII w. pojawiają się Polacy ubrani w mundury wojska rosyjskiego. „Polskich przestępców” władze carskie zsyłały na tereny zachodniej Syberii, do guberni tobolskiej i tomskiej, bądź kierowały do służby wojskowej na Kaukaz. Po upadku powstania kościuszkowskiego w oddziałach rosyjskich wysyłanych do tego regionu znajdowali się polscy żołnierze przymusowo wcieleni do carskiej armii. Drugą dużą grupę stanowili uczestnicy napoleońskiej wyprawy na Moskwę, których po wzięciu do niewoli wcielono do carskiego wojska. Ochotniczo wstępujących do armii Polaków z ziem zaboru rosyjskiego, kierowano również do służby w kaukaskich garnizonach. W latach dwudziestych XIX w. z terenów wschodnich brano w „sołdaty” także na Zakaukazie. Podobny los spotykał jeńców wziętych do niewoli podczas powstania listopadowego, uczestników sprawy Szymona Konarskiego, sprysiężenia księdza Piotra Ściegiennego, spiskowców Wiosny Ludów i „buntowników” powstania stycziowego, którzy byli również wcielani do carskiej armii. Toczące się walki przeciw muzułmańskim góralom stwarzały okazję lepszego traktowania, awansu lub zezwolenia na powrót do rodziny. Szacuje się, że około 20-25% stanu armii rosyjskiej stanowili Polacy, przy blisko 100 tysiącach żołnierzy. Okres zesłania na Kaukazie wynosił od kilku do kilkunastu lat. Część po odbyciu służby wojskowej rezygnowała z powrotu do Ojczyzny i na stałe tam pozostawała. Potem na Kaukaz ruszyła liczna

grupa polskiej inteligencji urzędniczej i technicznej do pracy w różnych działach gospodarki tego obszaru.

Kaukaz uważany za „ciepłą Syberię”, polską Golgotę i jeden z najpiękniejszych obszarów na Ziemi, region o podobnych do Polski losach, a także podobnych charakterach ludzi, stał się miejscem szczególnym dla licznej grupy Polaków.

POLSCY BOTANICY KAUKASCY

Powody, przyczyny i motywy przybycia Polaków na Kaukaz są różne. Jedni zostali tam zesłani (W. Bagranowski, K. Łapczyński, E. Strumpf), inni odbywali służbę wojskową (W. Dawid, J. I. Łagowski), niektórzy osiedlili się z własnej woli (L. A. Młokosiewicz), inni przyjeżdżali tu w celu prowadzenia badań naukowych (W. Massalski, W. Siemaszko, M. Sokołowski, T. Wiśniewski, A. Sierakowski), a jeszcze innych drogi tutaj prowadzące są bardzo zagmatwane (T. Barej, B. Hryniewiecki, J. Muszyński, J. Załęski). Wyjątkowo kręte są kaukaskie drogi i bezdroża naszych rodaków w tym okresie ojczyściej historii.

Od końca XVIII w. aż do wybuchu I wojny światowej na obszarze Zakaukazia żyło i tworzyło wielu polskich literatów, językoznawców, artystów różnych dziedzin sztuki – malarzy, rzeźbiarzy, muzykologów; etnografów, pedagogów, architektów, a także przedstawiciele różnych dyscyplin naukowych, jak: przyrodnicy, leśnicy, rolnicy, ogrodnicy, geografowie, geolodzy, geodeci, kartografowie, medycy, farmaceuci, księża, inżynierowie i technicy z wielu dziedzin oraz inni.

Przedstawiciele niektórych dyscyplin doczekali się pełniejszych opracowań (pisarze i poeci, architekci, podróżnicy). Artykuł ten stanowi wypełnienie luki, prezentuje dorobek polskich florystów. Ze względu na znaczące różnice w dostępie do danych o poszczególnych osobach zaznaczyły się one w prezentowanych niżej notach biograficznych wymienionych badaczy.

W niniejszym opracowaniu omówione zostały obserwacje, badania i dorobek naukowy polskich botaników, zafascynowanych tą wyjątkowo bogatą, a w dużej części endemiczną florą. Liczba badaczy nie jest wcale mała, a osiągnięcia naukowe znaczące. Uwzględniono w opracowaniu również botaników odbywających podróże naukowe na Kaukaz w okresie międzywojennym.

Ze względu na objętość artykułu zrezygnowano z cytowania pozycji literatury zawartych w bibliografii na końcu niniejszego opracowania.

NOTY BIOGRAFICZNE

Władysław Bagranowski (?), lekarz, dendrolog, ogrodnik

Prawdopodobnie studiował medycynę w Uniwersytecie Wileńskim, którego został absolwentem. W związku ze sprawą Szymona Konarskiego wysłany został do odbycia służby wojskowej na Kaukazie. Ów doktor – zesłaniec w 1840 r. założył ogród botaniczny w pobliżu Suchumi, którego został pierwszym dyrektorem. Z jego inicjatywy i według jego projektu, przy poparciu władz wojskowych oraz pod jego kierownictwem, w tym ogrodzie w 1848 r. zaaklimatyzowano pierwsze krzewy herbaty – zaczątek wielkiego bogactwa tej ziemi. W ciągu kilkudziesięciu lat plantacje herbaty, wyhodowanej m.in. przez Władysława Bagranowskiego, objęły całą byłą Gruzję. Suchumski Ogród Botaniczny do dziś wzbudza zachwyt zwiedzających, a przy tym stanowi placówkę wysokiej rangi naukowej.

Tomasz Barej (Barey) (około 1860 – po 1918), leśnik, ornitolog

Urodzony prawdopodobnie w Warszawie. Od 1886 r. był leśniczym w Łagodechach. Interesował się głównie fauną, a zwłaszcza ptakami. W pierwszych latach kolekcjonerstwa korzystał z doświadczeń Ludwika Młokosiewicza, a także u niego uczył się sztuki preparowania okazów zwierząt. W latach 1888-1895 nadsyłał do Muzeum Branickich w Warszawie okazy zwierząt, głównie ptaków, wśród których było wiele rzadkości faunistycznych. Jego podróż na Kaukaz około 1905 r. finansował mecenas nauk przyrodniczych – Ksawery Branicki. Prawdopodobnie zmarł podczas repatriacji do kraju po 1918 r.

Wincenty Dawid (1816-1897), pisarz, pedagog, florysta

Pochodził ze Szczebrzeszyna. W 1844 r. odbywał służbę wojskową na Kaukazie. Dobrze zorientowany w zawiłych problemach etnicznych tego obszaru. Wykazywał duże zainteresowania botaniczne. Prawdopodobnie przekazał je synowi – Stanisławowi Dawidowi (1861-1917), botanikowi, który studiował w latach 1880-1885 przyrodę w Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim, gdzie w 1884 r. pod kierunkiem Tytusa Chałubińskiego napisał nieopublikowaną pracę „Systematyczny zarys mchów okolic Warszawy”, za którą otrzymał złoty medal. Potem studiował agronomię w Akademii Rolniczej Piotrowsko-Razumowskiej pod Moskwą (obecnie Akademia Rolnicza im. Timiriazewa) oraz w Uniwersytecie Dorpackim (obecnie Tartu w Estonii), gdzie wykładał botanikę, łąkarstwo, agronomię i mineralogię. Zmarł na tyfus w 1917 r. w Nowoczerkasku.

Bolesław Hryniewiecki (20 II 1875 – 13 II 1963), botanik, działacz ochrony przyrody

Urodził się w Międzyrzeczu Podlaskim, w rodzinie, w której dziadek i ojciec brali udział w powstaniach. Wychował się w atmosferze patriotycznej i polskiej tradycji walki z caratem o niepodległość Polski. Już w gimnazjum w Lublinie brał czynny udział w założeniu i prowadzeniu uczniowskiego kółka samokształceniowego, oczywiście nielegalnego – czasy caratu. W 1893 r. rozpoczął studia na Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim. Pracuje w Bratniej Pomocy, w studenckim Kole Społeczno-Samokształceniowym oraz w Kole Oświaty Ludowej. Aresztowany za udział w studenckich manifestacjach patriotycznych z okazji rocznicy powstania Kilińskiego, został wraz z wieloma kolegami aresztowany przez władze carskie, skazany na więzienie i zesłany na dwa lata w głąb Rosji w 1894 r. Dzięki amnestii zwolniony po pół roku. Nie mogąc pozostać w kraju, w 1895 r. przenosi się do Dorpatu, studiując na uniwersytecie jednocześnie chemię i botanikę. Był współzałożycielem radykalnego Koła Młodzieży Polskiej. Z Ludwikiem Krzywickim oraz Aleksandrem Świętochowskim został mianowany członkiem honorowym tego stowarzyszenia. Już jako student współpracował z prof. Kuźniecowa, znanym badaczem flory Kaukazu. Zebrane tam materiały posłużyły mu do przygotowania pracy na stopień kandydata (odpowiadający mniej więcej obecnie licencjatowi).

Pod kierownictwem naukowym profesora nadal zajmuje się tą tematyką, odbywając duże naukowe ekspedycje botaniczne w latach 1900, 1901 oraz 1903, dzięki poparciu Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. Dostarczyły one bogatych materiałów do prac naukowych. W tym okresie wiele podróżował w celach naukowo-badawczych. Dobrze poznał Kaukaz, którego florę badał. Zdobył szereg szczytów kaukaskich. Był w Armenii i zwiedził mało znaną wówczas górę Ararat, ale nie dotarł na szczyt, a był przecież miłośnikiem wysokogórskich wspinaczek. Poznał także wschodnie wybrzeże Morza Czarnego. W 1900 r. kończy Wydział Matematyczno-Przyrodniczy z dwoma dyplomami. Zostaje asystentem w Katedrze Botaniki u prof. Mikołaja Kuźniecowa, pod którego kierunkiem odbywał studia, a następnie adiunktem w Ogrodzie Botanicznym. W tym okresie wiele tłumaczy z języka rosyjskiego i niemieckiego na język polski, m.in. przełożył pracę Tichomirowa *O kaukaskich falsyfikatach herbaty*. W latach 1904-1906 uzupełniał studia w uniwersytetach w Jenie, Lipsku, Grazu, Genewie oraz Palermo. W roku 1908 zostaje magistrem, a pięć lat później, w 1913 doktorem botaniki. W sierpniu 1914 r. objął Katedrę Morfologii i Systematyki Roślin oraz dyrekcję Ogrodu Bota-

nicznego w Odessie. Najważniejszą pracą jego autorstwa z okresu pobytu nad Morzem Czarnym jest *Dioscoreaceae florae Caucasi Tauriaeque* (1916), zamieszczona w dziele zbiorowym *Flora Caucasica Critica*.

W czasie I wojny światowej działał społecznie w polskich stowarzyszeniach kulturalnych i charytatywnych oraz był kierownikiem Wydziału Szkolnego. Kontynuował działalność po wybuchu rewolucji październikowej. W 1919 r. otrzymuje zaproszenie do objęcia Katedry Systematyki i Geografii Roślin na niedawno utworzonym w niepodległej Polsce Uniwersytecie Warszawskim. Był dziekanem i rektorem Uniwersytetu Warszawskiego. Opublikował około 160 prac, m.in. *Zarys flory Litwy* (1933), pierwszy podręcznik historii botaniki w języku polskim – *Zarys historii botaniki* (1949), *Owoce i nasiona* (1952). Był współzałożycielem, wieloletnim prezesem lub członkiem Polskiego Towarzystwa Botanicznego, Ligi Ochrony Przyrody, Państwowej Rady Ochrony Przyrody oraz innych. Był jednym z pionierów i wybitnych działaczy ochrony przyrody w naszym kraju. Otrzymał wiele wyróżnień i odznaczeń krajowych i zagranicznych. Zmarł w Brwinowie koło Warszawy, a pochowany został w Warszawie w Alei Zasłużonych na cmentarzu na Powązkach.

Józef Ignacy Łagowski (? 1820 – 19 V 1870), florysta, lekarz

Urodził się w Stepaniu, pow. rówieński, na Wołyniu. Szkołę średnią ukończył w Równem, a medycynę studiował w Uniwersytecie Kijowskim. Będąc stypendystą rządowym, odbywał służbę wojskową w korpusie kaukaskim, wraz z pułkiem przemierzając Kaukaz. Podczas tych wędrówek zebrał wartościowy zielnik. Nie napisał prac naukowych z botaniki, ale zielnik okazał się cennym zbiorem pod względem naukowym. Zielnik kaukaski, w większej części zbiorów znajdujący się w Kijowie, był opracowywany przez Trautvettera, który opisał kilka nowych gatunków roślin m.in. *Lagowskia physocarpa* i *Astragalus lagowskii* (Bull. Acad. St. Petersburg 1858, Acta Horti bot. petrop. 1882). Zielnik ten wykorzystał też przy opracowywaniu flory Kaukazu W. Lipski (Trudy tiflis. bot. Sada 1899), a także N. Kuźniecowa, N. Busz, A. Fomin (*Flora Caucasica Critica* 1901-1916). Zwolniony ze służby w stopniu ppłk., osiadł w Żytomierzu. Za udział w powstaniu styczniowym został aresztowany w maju 1863 r. i skazany na ciężkie roboty. Zesłany do Usolja, gdzie w warzelnii soli pełnił funkcję chemika-laboranta. Wkrótce przeniósł się do Irkucka, prowadząc tam praktykę lekarską, a jednocześnie intensywne badania florystyczne. Ten bogaty i interesujący zbiór ze 107 stanowisk nadbajkalskich, z inicjatywy Benedykta Dybowskiego, zakupiło Muzeum Botaniczne Uniwersytetu Lwowskiego. Dybowski na cześć Łagowskiego, któremu

zawdzięczał wielką pomoc w prowadzeniu badań naukowych, nazwał nowy gatunek strzebli *Phoxinus lagowskii* oraz kiełża *Gammarus lagowskii*. Zmarł na raka żołądka w Irkucku, gdzie został pochowany.

Kazimierz Łapczyński (16 III 1823 – 14 XII 1892), botanik, inżynier

Urodzony w Kupiszkach, pow. wiłkomirski. Po ukończeniu techniki w Seminarium Wydziałowym Zamoyskich w Szczebrzeszynie uczęszczał na Kursy Dodatkowe Techniczne w Warszawie, zdał egzamin inżynierski i otrzymał pracę w Dyrekcji Komunikacji Lądowej i Wodnej. Aresztowany w październiku 1844 r. w związku ze sprawą ks. Piotra Ściegiennego, został wysłany do służby wojskowej przeciw miuridom na terenie Dagestanu. Techniczne wykształcenie umożliwiło mu awans na podoficera i kierowanie poważnymi pracami fortyfikacyjnymi. Po kilku latach przeniósł się do Tyflisu (obecnie Tbilisi), gdzie zdał egzamin na inżyniera wojskowego i otrzymał oficerski stopień. Przebywając kilka lat w Tyflisie, zaprzyjaźnił się z wieloma Gruzinaми, prawdopodobnie poznał ich język. Na Kaukazie przebywał do 1857 r.

Po powrocie osiadł w Warszawie, pracując w Wydziale Kontroli Kolei Terespolskiej. Z czasów kaukaskich napisał wspomnienia *Z Tyflisu pod Ararat* („Tygodnik Ilustrowany” 1866, 1867), a także *Przejazd przez szczyty Kaukazu* (tamże 1868). Był tłumaczem lub współtłumaczem dwunastowiecznego poematu Szoty Rustaweliego *Rycerz w tygryziej skórze* (*Skóra tygrysia. Poemat gregoriański XII wieku*, „Biblioteka Warszawska” 1863). Poważne kłopoty z publikowaniem prac o Gruzji (jak uważał – Georgii), a także zły stan zdrowia (prawdopodobnie gruźlica) spowodowały, że mający predyspozycje do badań naukowych, zmienił zainteresowania i zajął się badaniami florystycznymi. Pod wpływem botanika Feliksa Bardaua – członka Komisji Fizjograficznej Akademii Umiejętności, związanego z ośrodkiem warszawskim, oraz zoologa Antoniego Waleckiego, zaczyna zajmować się florą, poświęcając się jej prawie całkowicie, odbywając liczne wycieczki przyrodnicze po kraju. W tej dziedzinie osiągnął wysoki poziom naukowy. Pierwsze prace ogłosił w 1880 r. w czasopiśmie „Przyroda i Przemysł”, jak np. *Kilka szczegółów o roślinności jawnokwiatowej Niziny Ciechocińskiej*. Po przejściu na emeryturę w 1881 r. rozpoczął intensywne badania nad florą Polski, odkrywając wiele nowych stanowisk gatunków roślin dla Polski, a w tym liczne bardzo rzadkich. W 1882 opublikował pracę *O roślinności jawnokwiatowej okolic Warszawy* („Pamiętnik Fizjograficzny”), a w 1883 r. w tym samym czasopiśmie *Zasięgi pionowe niektórych roślin w części Tatr najbliższej Zakopanego*. To pierwsza w polskim piśmiennictwie naukowym próba wyznaczenia dolnych i górnych granic zasięgu roślin. Można go uznać za autora pierwszych opracowań

z zakresu kartografii florystycznej oraz prekursora badań z socjologii roślin. Opublikował poza tym wiele prac przyczynkowych dotyczących roślin naczyniowych Karpat, Lubelszczyzny i Wielkopolski. W pracach florystycznych z Tatr podał zebrane nazwy góralskie niektórych roślin, będące cennym przyczynkiem etnobotanicznym oraz etnologicznym. Poza tym ogłosił drukiem *Lato nad Pieninami i w Tatrach* („Tygodnik Ilustrowany” 1862) i wiele innych opracowań z obszaru Tatr i Pienin oraz życia i kultury górali, mieszkańców tych terenów. To pionierski i ważny wkład do badań nad kulturą polskich górali. Dla ratowania swego zdrowia często przebywał w Szczawnicy i Zakopanem, gdzie zbierał materiały dla wielu prac z tych interesujących kulturowo regionów. Do badań florystycznych zachęcił swą kuzynkę Marię Hemplównę (Hempel), która z własnych środków wydała jego opracowanie *Flora Litwy w „Panu Tadeuszu”*. Zmarł w Warszawie.

Władysław Massalski (30 I 1859 – 24 IX 1932), botanik, rolnik, geograf

Urodzony na Litwie. Do gimnazjum uczęszczał w Wilnie, a botanikę studiował w latach 1879-1883 na Uniwersytecie Petersburskim, gdzie uzyskał stopień kandydata nauk. Potem pracował jako asystent Katedry Botaniki Lekarskiej, a w latach 1887-1909 w Ministerstwie Dóbr Państwowych, w departamencie melioracji rolnych. W 1885 r. Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne i Ogrodów Botanicznych Akademii Nauk w Petersburgu wysłała go do Azji Mniejszej, Turkiestanu i na Zakaukaziu celem badania flory oraz stosunków fizjograficznych i gospodarczych. W 1885 r. prowadził badania botaniczne i geograficzne na południowo-wschodnim Zakaukaziu. Opisał nowe gatunki rodzaju Rododendron (*Novyje rododiendrony jugo-zapadnego Zakavkazija*, Tiflis 1886). W latach 1887-1907 podróżował po wschodniej Europie, europejskiej części Rosji, Kaukazie oraz Azji Środkowej. W 1922 r. powrócił do kraju i pracował w Ministerstwie Rolnictwa, a następnie jako naczelnik wydziału w Najwyższej Izbie Kontroli. Był prezesem Polskiego Towarzystwa Geograficznego (1926-1932). Zmarł w Warszawie.

Ludwik Aleksander Młokosiewicz (25 VIII 1831 – 4 VIII 1909), przyrodnik, leśnik

Urodził się w Warszawie. W latach 1842-1846 kształcił się w Aleksandryjskim Korpusie Kadetów w Brześciu nad Bugiem, potem prywatnie w domu, głównie w naukach przyrodniczych. Pragnąc badać przyrodę Kaukazu, zgłosił się ochotniczo w Warszawie do służby w wojsku rosyjskim i prosił o odkomenderowanie go na wspomniany teren. W 1853 r. został oficerem sztabowym pułku grenadierów, stacjonującego w Łagodechach, w północno-zachodniej Kachetti. Prowadził tu systematyczne obserwacje przyrodnicze

oraz założył wojskowy park i ogród. Jego bliskie kontakty z Lezginami spowodowały podejrzenia natury politycznej, czego rezultatem stała się dymisja w 1861 r. Od tego okresu prowadził intensywne obserwacje i badania przyrodnicze Kaukazu. Z nieudowodnionych powodów został przesiedlony do guberni woroneskiej, skąd powrócił do Łagodech w 1867 r. Utrzymywał się wówczas z myślistwa i przekazywania zbiorów przyrodniczych różnym instytucjom naukowym. W 1868 r. nawiązał kontakt z Antonim Wagą, któremu dostarczał eksponaty zoologiczne, dendrologiczne i inne. Za jego pośrednictwem zaczął współpracę z Gabinetem Zoologicznym w Warszawie oraz entomologami francuskimi. Około 1880 r. zaczął współpracować z botanikami z Uniwersytetu w Dorpacie, którzy opracowywali wielotomową publikację *Flora Caucasica Critica*. Od 1879 r. do emerytury w 1897 r. był leśniczym i nadleśniczym w Łagodechach. Zbierał okazy flory i fauny i przysyłał do europejskich muzeów, na jego materiałach opisano liczne nowe gatunki zarówno zwierząt, jak i roślin. Ten świetny obserwator i znawca fauny i flory Kaukazu, sam zazwyczaj wskazywał przyrodnikom odrębność form przekazywanych okazów. Być może za przykładem dorpackich botaników od około 1880 r. interesował się głównie florystyką. Z gatunków, które dostarczył botanikom sam lub jego córka Julia, na uwagę zasługują endemiczne gatunki kaukaskie: *Paeonia Mlokozewitschi* Lamark i *Primula juliae* Kuzniecowa. Pierwszy zwrócił uwagę na wyspowe występowanie odrębnej formy kaukaskiej sosny nadmorskiej w Eldaru, określonej jako *Pinus eldarica* Miedwiediew, oraz przyczynił się do powstania jej ścisłego rezerwatu. Prowadził długoletnie obserwacje fenologiczne (1876-1895), publikując z tego zakresu kilkanaście prac. Wiele uwagi poświęcił ochronie zasobów naturalnych Kaukazu, wyrażających się artykułami naukowymi i popularnonaukowymi, pismami do władz oraz przyrodników. Wskazywał na zmiany zachodzące w przyrodzie w wyniku nadmiernego wycięcia lasów, rabunkowego odstrzału zwierzyny łownej itd. W 1913 r. skutkiem jego wcześniejszych działań utworzony został Rezerwat Łagodechski. Zainicjował uprawę rami (*Boehmeria nivea* (L.) Gaud), hurmy wschodniej (*Diospyros kaki* L.), a także próbował uprawy pigwowca japońskiego (*Chaenomeles japonica* Lindl.). Należał do pionierów uprawy herbaty, oliwek, cytryn, bawełny oraz wiele zrobił w zakresie rozwoju jedwabnictwa i pszczelarstwa. Celem osuszenia bagien i zwalczania malarii, która dziesiątkowała ludność, zaproponował aklimatyzowanie i sadzenie eukaliptusów pochodzących z Australii. Drzewa osuszają teren, a komary nie znoszą intensywnego i specyficznego zapachu olejków z ich liści. Plantacje eukaliptusów stały się ratunkiem dla obszarów odlesionych, które na skutek wielowiekowej rabunkowej eksploatacji przebogaty lasów, doznawały

katastrof ekologicznych. Czynił próby udomowienia cietrzewia kaukaskiego, kuropatwy górskiej i bażanta kolchidskiego. Uchodził za zwolennika „powrotu do natury”.

Ogłosił drukiem ponad 50, prac z czego 3 w języku polskim (np. *Z notat naturalisty Ludwika Młokosiewicza*, „Wędrowiec” 1876), a w zbiorach polskich muzeów zachowały się okazy i kolekcje zebrane przez niego, córkę i syna. Z jego fachowej pomocy podczas terenowych badań florystycznych na Kaukazie, w 1900 r. korzystał Bolesław Hryniewiecki (Trudy bot. Sada jurievsk. Univ. 2, 1901). Także T. Barej doświadczył pomocy naturalisty z Łagodech.

L. A. Młokosiewicza interesowały wspinaczki górskie, które organizował i uprawiał do końca życia. Odbył wyprawę z córką i synem na szczyt Araratu w 1889 r. Podczas jednej z wędrowek, po górach Dagestanu koło wsi Czorod, zmarł nagle w wieku 78 lat.

Wnuk Ludwika – Borys Młokosiewicz był do niedawna, a być może i jest nadal dyrektorem Abchaskiej Leśnej Stacji Naukowo-Doświadczalnej. Kontynuuje pracę dziadka, prowadząc aklimatyzację nowych kultywarów drzew i krzewów.

Jan Kazimierz Muszyński (3 VII 1884 – 28 IV 1957), farmaceuta, botanik, farmakognosta

Urodził się w Wólce Nosowskiej, b. pow. konstantynowski, woj. lubelskie. Szkoły średnie ukończył w Warszawie. Już jako uczeń wykazywał zamiłowanie do nauk przyrodniczych. Ugruntował je podczas wycieczek w okolice Warszawy z farmaceutą-botanikiem Ferdynandem Karo. Zgodnie ze swymi zainteresowaniami wybrał zawód farmaceuty i rozpoczął 3-letnią praktykę aptekarską w Warszawie. W 1905 r. zaangażował się w akcję konspiracyjną w organizacji bojowej PPS. Za tę działalność został aresztowany i więziony w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej, w którym przetrzymywano najpoważniejszych działaczy politycznych. Po zwolnieniu pracował w aptece Aleksandra Baumgartena w Drobinie koło Płocka. Następnie zdecydował się na dalsze studia farmaceutyczne w Dorpacie, gdyż Uniwersytet Warszawski od 1905 r. był zamknięty. Uniwersytet Dorpacki znany był w Rosji z wysokiego poziomu nauczania i szerokiej autonomii. Wyjazd umożliwił uniknięcie kontroli carskiej policji, której zainteresowaniom podlegał od 1905 r. W Dorpacie działał aktywnie w „Lechicji” – stowarzyszeniu społeczno-patriotycznym, którego hasłem było „bądź dobrym Polakiem”. W 1909 r. ukończył studia z odznaczeniem „cum eximio laude” i otrzymał dyplom prowizora farmacji. Wyróżniając się predyspozycjami badawczymi, został asystentem

wybitnego rosyjskiego botanika prof. Mikołaja Kuźniecowa oraz inspektorem Ogródu Roślin Leczniczych. Współpracował z zatrudnionym tam również Bolesławem Hryniewieckim, późniejszym wybitnym botanikiem, profesorem i rektorem Uniwersytetu Warszawskiego. Z polecenia księcia Oldenburskiego – najwyższego naczelnika jednostki sanitarnej i ewakuacyjnej w listopadzie 1915 r. wyjechał na Kaukaz, gdzie zarządzał Doświadczalną Stacją Hodowli Roślin Lekarskich i Technicznych oraz fabryką chemiczno-farmaceutyczną, produkującą dla potrzeb wojska. Następnie pracował w stacji rolniczej – Stacji Aklimatyzacji Roślin.

J. K. Muszyński powraca do kraju w sierpniu 1920 r., przywożąc 7 skrzyń ze zbiorami botanicznymi z Kaukazu, głównie flory suchumskiej, preparaty mikroskopowe oraz bibliotekę, które przekazuje Uniwersytetowi Warszawskiemu. Krótco pracuje w firmie „Planta”, przechodząc do Wydziału Farmaceutycznego Ministerstwa Zdrowia Publicznego. W 1921 r. zostaje powołany na zastępcę profesora farmakognozji Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. 27 XII 1939 r. w związku z zakończeniem działalności USB majątek przekazał st. asystentowi Uniwersytetu w Kownie. We wrześniu 1942 r. opuścił Wilno i przyjechał do Warszawy, włączając się w działalność publiczną, społeczną i patriotyczną. Prowadzi wykłady i ćwiczenia w Tajnym Studium Farmaceutycznym, w tajnym Uniwersytecie Warszawskim i Uniwersytecie Poznańskim, a podczas Powstania Warszawskiego uczestniczy w powstańczej służbie zdrowia. Po wyzwoleniu został powołany przez rektora Uniwersytetu Łódzkiego na organizatora Wydziału Farmaceutycznego, którego został pierwszym dziekanem. Objął równocześnie kierownictwo Katedry Farmakognozji i Uprawy Roślin Leczniczych oraz założył Ogród Roślin Leczniczych.

Ogłosił drukiem około 250 publikacji, m.in. *Ziołolecznictwo i leki roślinne* (1946), *Atlas roślin leczniczych* (1948), *Ziołowa apteczka domowa* (1955). Poza tym pełnił wiele ważnych i odpowiedzialnych funkcji, a w uznaniu zasług był wielokrotnie wyróżniany wysokimi odznaczeniami państwowymi. Zmarł w Łodzi i został pochowany na cmentarzu św. Rocha (Radogoszcz).

Antoni Rehman (Rehmann) (13 V 1840 – 13 I 1917), botanik, geograf

Urodził się w Krakowie. Wpływ na jego zainteresowania botaniką wywarli wybitni nauczyciele, jak Józef Warszewicz (1812-1866), podróżnik, inspektor Ogródu Botanicznego w Krakowie, zbieracz roślin w Europie, Azji, Ameryce Południowej i Środkowej, oraz Franciszek Herbich (1791-1865), lekarz wojskowy, autor wielu prac florystycznych. Studiował w latach 1860-1863 na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym UJ, głównie u profesora botaniki

Ignacego Rafała Czerwiakowskiego (1808-1882), a następnie był asystentem u tegoż profesora w Katedrze Botaniki. Już podczas studiów zbiera i oznacza porosty oraz mchy okolic Krakowa, Babiej Góry i Tatr. Następnie odbył podróże i wyprawy naukowe do wschodniej Galicji, by zbadać florę stepów Podola, brzegów Dniestru i pasma Czarnohory. Potem do południowej Rosji – Besarabii, Podola i guberni chersońskiej. W 1869 r. habilitował się z anatomii roślin w UJ. W 1873 r. przebywał na Kaukazie, gdzie przemierzył słabo wówczas poznane obszary, i jako jeden z pierwszych Europejczyków wszedł na szczyt Kazbek (5033 m n.p.m.), był również w Tiflisie.

Oprócz obserwacji i badań botanicznych, zajmował się także problematyką geograficzną i geologiczną. Wyniki badań wykorzystał w swych późniejszych pracach naukowych, natomiast opis swej podróży ogłosił w 1879 r. w „Pamiętniku Towarzystwa Tatrzańskiego”. Przemierza pieszo góryste wybrzeże południowego Krymu (1874), zdobywa m.in. szczyt Czatyrdach. Jego wcześniejsze ekspedycje, w czasie których zbierał zielniki i prowadził kompleksowe badania środowiska przyrodniczego, finansowane były przez Komisję Fizjograficzną AU, a w części przez hr. Włodzimierza Dzieduszyckiego. Wiele zbiorów florystycznych sprzedał szwajcarskiemu botanikowi z Genewy Edmundowi Boisserowi, który je opracowywał. Uzyskane pieniądze pozwoliły na opłacanie dalszych licznych podróży naukowych. W latach 1875-1877 odbył podróż do południowej Afryki, docierając do Przylądka Dobrej Nadziei, nad Ocean Indyjski, a w 1879 drugą do Afryki, celem zbadania flory Transwaalu. Autor pionierskich prac fitogeograficznych – m.in. *Geobotaniczne stosunki Południowej Afryki* (1880), a także książek podróżniczych, jak *Szkice z podróży do Południowej Afryki* (1881).

Po specjalnych studiach w Bonn i Wiedniu, w latach 1880-1882, mianowany został profesorem nadzwyczajnym geografii w Uniwersytecie Lwowskim, którego godność rektorską piastował w roku akad. 1897/98. W następnych latach zajmował się głównie geografiami fizyczną. Z tego tytułu przebywał w Karpatach, Prusach, Żmudzi, Litwie, w polskich Inflantach, skąd przez Petersburg dotarł do Finlandii. Ten wybitny podróżnik, należący do pionierów badań przyrodniczych w kraju (Czarnohory, okolic Żółkwi i Złoczowa, błot pińskich, dolnego dorzecza Sanu, jeziora Świtez i innych), potrafił umiejętnie łączyć zainteresowania botaniczne z szeroką wiedzą geograficzną. Należy go uznać za jednego z pierwszych fitogeografów w dziejach nauki polskiej. Zebrał ogromną kolekcję zielnikową roślin naczyniowych oraz mszaków, co przyniosło mu uznanie światowe. Okazy znajdują się obecnie w wielu znaczniejszych herbariach Europy (np. Zurych, Berlin) i świata.

Nazwisko Rehmana zostało utrwalone w nazwach rodzajowych i epitetach gatunkowych roślin naczyniowych, mszaków, glonów i grzybów. Istnieje co najmniej 65 nazw roślin utworzonych dla uczczenia jego pamięci, np. *Rehmaniella* C. Müll., gatunki: *Acacia rehmaniana* Schinc., *Cyperus rehmannii* Boiss., *Bryum rehmannii* C. Müll. itp. Był sekretarzem Komisji Fizjograficznej Akademii Umiejętności i przewodniczącym jej sekcji botanicznej, współwydawcą „Kosmosu” i członkiem honorowym Towarzystwa Tatrzańskie-go. Zmarł we Lwowie.

Wincenty Siemaszko (5 IV 1887 – 20 VI 1943), mikolog, fitopatolog

Urodził się w Wilnie. W 1906 r. ukończył w tym mieście gimnazjum. Studia przyrodnicze rozpoczął w Moskwie, a ukończył w 1913 r. w Petersburgu. Podczas studiów odbył praktykę w Stacji Doświadczalnej Buraka Cukrowego w Smile na Ukrainie pod kierunkiem J. Trzebińskiego, a następną w Instytucie Mikologiczno-Fitopatologicznym w Petersburgu u A. Jaczewskiego. W latach 1913-1921 był kierownikiem pracowni mikologiczno-fitopatologicznej w Ogrodzie Botanicznym przy Stacji Doświadczalnej Rolniczo-Sadowniczej w Suchumi, gdzie zorganizował pierwszą tego rodzaju placówkę naukową na kaukaskim wybrzeżu Morza Czarnego. Prowadził tam szeroko zakrojone studia mikologiczne i fitopatologiczne oraz opisał wiele nowych gatunków grzybów. Badania nad grzybami zachodniego Kaukazu prowadził w latach 1914-1916. Wyniki opublikował w okresie międzywojennym w pracy pt. *Badania mykologiczne w górach Kaukazu* (Warszawa 1923). Opisał stamtąd około 110 gatunków grzybów, w tym także nowe noszące nazwy polskich botaników, np. śluzowca nazwał *Lycogala Rostafinskii*. Po powrocie do kraju w 1921 r. został zastępcą prof. fitopatologii w SGGW w Warszawie. Jednocześnie prowadził wykłady z tego samego przedmiotu w Uniwersytecie Warszawskim i współpracował z Wydziałem Ochrony Roślin Państwowego Instytutu Naukowego Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach. Należał do wielu krajowych i zagranicznych towarzystw naukowych. Zmarł w Warszawie.

Adam hr. Sierakowski (1846-1912), podróżnik, przyrodnik

Właściciel dóbr Waplewo koło Sztumu na Pomorzu. Po zwiedzeniu Krymu, we wrześniu 1902 r. drogą morską udał się na wschodnie wybrzeże Morza Czarnego, a następnie na Kaukaz. Z renomowanego gruzińskiego uzdrowiska Borżomi odbył wycieczkę w góry, gdzie podziwiał i obserwował gatunki roślin flory kaukaskiej, a także polował, gdyż był zapalonym myśliwym. Po powrocie do kraju opublikował opis swojej ekskursji w książce pt. *Listy z podróży*, którą wydał w Warszawie w 1914 r.

Marian Sokołowski (22 II 1894 – 18 I 1939), botanik, leśnik

Urodził się w Wiedniu. Studiował na Uniwersytecie Lwowskim i UJ oraz na Politechnice w Zurychu. Był st. asystentem w Instytucie Botaniki UJ, a od 1929 kierownikiem Zakładu Hodowli Lasu SGGW w Warszawie. Brał udział w pionierskich badaniach fitosocjologicznych w Tatrach Polskich. Napisał m.in. *Limba w Tatrach Polskich* (1924), *O górnej granicy lasu w Tatrach* (1928). Prowadził też badania w czasie wypraw zagranicznych (Alpy, Kaukaz, Skandynawia). Był jednym z najaktywniejszych działaczy ochrony przyrody (członek Państwowej Rady Ochrony Przyrody w latach 1926-1938). Należał do czołowych taterników i alpinistów polskich, na które to tematy wiele pisał. Zmarł w Warszawie, a pochowany został na Starym Cmentarzu w Zakopanem.

Edward Strumpf (1872 lub 1873 – 1901), florysta, etnograf

Pochodził z Siedlec, gdzie ukończył szkołę średnią, kolegując się z dwoma późniejszymi wybitnymi botanikami – Sewerynem Krzemieniowskim i Józefem Trzebińskim. W 1891 r. rozpoczął studia przyrodnicze w Uniwersytecie Warszawskim. Za udział w patriotycznej manifestacji wysłany został karnie na Kaukaz. Tam prowadził studia nad florą Kaukazu, która to działalność go bardzo zajęła. Materiały zbierał podczas swego pobytu w Gruzji i Azerbejdżanie (1894-1896). Po otrzymaniu specjalnego zezwolenia dokończył studia w uniwersytecie w Dorpacie (wówczas Juriew, obecnie Tartu w Estonii). Tam w 1899 r. obronił pracę kandydacką *O budowie anatomicznej górskich roślin na Kaukazie*, która została opublikowana w języku rosyjskim w „Pracach Petersburskiego Towarzystwa Badaczy Przyrody”. Tego samego roku wyjechał do Niemiec, gdzie w uniwersytecie w Bonn przez rok zgłębiał wiadomości w zakresie botaniki. Mimo młodego wieku, uchodził za wybitnego specjalistę, zapowiadającego się jako przyszła sława z tego zakresu. Trapiąca go choroba – gruźlica uniemożliwiła pracę naukową. Po powrocie do kraju w roku 1900 ukazała się w Warszawie jego książka pt. *Obrazy Kaukazu*, będąca rezultatem pobytu na tym obszarze i zainteresowań gruzińską literaturą. Rozważania swoje skupił na twórczości pisarzy XIX wieku: Aleksandra Czawczawadze, Mikołaja Barataszwiliego, Jerzego Eristawiego, Akakiego Cereteliego, Eliasza Czawczawadze oraz Rafała Eristawiego. Był on inteligentnym i bystrym obserwatorem gruzińskiej kultury ludowej. Zmarł w młodym wieku, mając zaledwie 28 czy 29 lat.

Tadeusz Wiśniewski (25 V 1905 – 30 XI 1943), botanik, briolog, fitogeograf, podróżnik

Urodził się w Taganrogu nad Morzem Azowskim. Po ukończeniu szkoły średniej w Warszawie i studiów przyrodniczych w UW był asystentem Katedry Systematyki i Geografii Roślin kierowanej przez prof. B. Hryniewieckiego. Do najważniejszych prac z dziedziny briologii należy jego rozprawa doktorska *Zespoły mszaków epifitycznych Polski ze szczególnym uwzględnieniem Puszczy Białowieskiej* (1929). Uczestniczył w wyprawach m.in. na Kaukaz, do Bułgarii, Jugosławii, Laponii i Afryki Środkowej (Kenii, Ugandy i gór Ruwenzori). W 1935 r. wziął udział w wyprawie na Kaukaz. Autor prac z briologii oraz bogatych zielników z kraju oraz wypraw naukowych. W okresie okupacji brał udział w nauczaniu na tajnym Wydziale Farmacji. Aresztowany przez gestapo 30 XI 1943 r., został rozstrzelany przez Niemców na ul. Nowy Świat w Warszawie.

Józef Załęski (1807-1877), florysta, literat

Jego oddział stacjonował przez pewien okres na terenie Gruzji, a potem Dagestanu. Czas wolny od zajęć wojskowych poświęcał na samotne ekskursje w góry, gdzie prowadził obserwacje i badania botaniczne, których wartość naukowa nie była zbyt duża. Oprócz zainteresowań naukowych wykazywał również literackie.

PODSUMOWANIE

Bogata i egzotyczna przyroda Zakaukazia fascynowała i inspirowała do jej poznawania. Bujne życie kulturalne i naukowe, jakie prowadzili w dużej swej części Polacy, zaowocowało licznymi pracami poświęconymi florze tego niepowtarzalnego zakątka świata. Może nie byli wielkimi uczonymi, ale w znaczącym stopniu przyczynili się do odkrycia jej tajemnic.

Polscy botanicy prowadzili badania w węższych specjalizacjach, jak: florystyka, fitogeografia, dendrologia, fitopatologia, farmakognozja, etnobotanika, briologia (mchy), mikologia (grzyby) itp.

Prowadzili obserwacje i badania nad florą naczyniową tego osobliwego z geobotanicznego punktu widzenia obszaru. Opisywali nowe gatunki roślin wyższych, mszaków i grzybów, nierzadko endemicznych (B. Hryniewiecki, W. Massalski, A. Rehman, W. Siemaszko, E. Strumpf). Niektóre rośliny, w uznaniu ich zasług, otrzymały na ich cześć nazwy rodzajowe i epitety gatunkowe (J. I. Łagowski, L. A. Młokosiewicz, A. Rehman).

Zebrane kolekcje zielnikowe roślin naczyniowych, mszaków, grzybów i porostów wzbogaciły zbiory Uniwersytetu Jagiellońskiego, Uniwersytetu Warszawskiego, Uniwersytetu Kijowskiego, wielu zielników Europy i świata (A. Rehman, J. Muszyński, J. I. Łagowski).

Niektórzy z nich zakładali ogrody botaniczne, parki lub zarządzali stacjami naukowymi i badawczymi (W. Bagranowski, L. A. Młokosiewicz, J. Muszyński, W. Siemaszko).

Prowadzili długoletnie obserwacje fenologiczne i wskazywali na potrzebę ochrony przyrodniczych zasobów naturalnych (L. A. Młokosiewicz).

Polacy aklimatyzowali pierwsze krzewy herbaty, inicjowali uprawę oliwek, cytryn, bawełny, hurmy wschodniej i pigwowca japońskiego, bądź wiele uczynili dla rozwoju jedwabnictwa i pszczelarstwa oraz leśnictwa (W. Bagranowski, T. Barej, L. A. Młokosiewicz).

Oprócz opublikowanych wyników badań ukazały się wspomnienia, opowiadania i tłumaczenia związane z pobytem na Kaukazie (B. Hryniewiecki, K. Łapczyński, L. A. Młokosiewicz, A. Sierakowski, E. Strumpf).

Na podkreślenie zasługuje współpraca i pomoc, jakiej udzielali sobie polscy przyrodnicy na Kaukazie. Szczególną rolę w tym zakresie odegrał L. A. Młokosiewicz – leśniczy z Łagodech, u którego oparcie znalazło wielu botaników, m.in. T. Barej i B. Hryniewiecki.

Kubacki (1969, s. 17-18) dodał: „Po Kaukazie wędrowało wielu polskich uczonych. Byli wśród nich również botanicy. Bolesław Hryniewicki odkrył tutaj różne nieznane gatunki i okazy. Tadeusz Wiśniewski opisywał rozmieszczenie zbiorowisk roślinnych. Moje malwy stanowią szczególną «odmianę» florystyczną. Dzięki nim przeżyłem niezapomnianą przygodę: pośród spiętrzonej dookoła grozy obcości powitały mnie kwiaty ojczystych stron. Niezapomniane i nienazwane. Kwiaty – talizmany mej egzotycznej wycieczki”.

Witały i mnie podczas krótkiego pobytu w Gruzji – w Ogrodzie Botanicznym w Tbilisi i Batumi, w Mcchecie i w Kachetii, na Wojenno-Gruzińskiej Drodze i na stokach Kazbeku oraz w wielu innych interesujących i urokliwych miejscach.

BIBLIOGRAFIA

- A. S. [S k i r g i e ł ł o A.], Rehman Antoni (1840-1917), w: S. Feliksiak (red.), Słownik biologów polskich, PAN, Instytut Historii Nauki, Oświaty i Techniki, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1987, s. 446-447.

- B a r a n o w s k i B., Polskie zainteresowania z XVIII i XIX wieku kulturą Gruzji, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału II – Nauk Historycznych i Społecznych, nr 89, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1982, s. 79.
- B a r a n o w s k i B., B a r a n o w s k i K., Polaków kaukaskie drogi, Łódź: KAW 1985, s. 208.
- C h l e b i c k i A., Józef Ignacy Łagowski (1820-1870), „Wiadomości Botaniczne” 2000, nr 44(1/2), s. 52.
- F e l i k s i a k S. (red.), Słownik biologów polskich, PAN, Instytut Historii Nauki, Oświaty i Techniki, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1987, s. 618.
- G a j e w s k i W., Bolesław Hryniewiecki 20 II 1875 – 13 II 1963, „Acta Societatis Botanicorum Poloniae” 1963, nr 32(3), s. 463-472.
- G. Brz., K. K. [B r z ę k G., K o w a l s k a K.], Barej Tomasz (Barey) (? – po 1918), w: S. Feliksiak (red.), Słownik biologów polskich, PAN, Instytut Historii Nauki, Oświaty i Techniki, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1987, s. 59.
- H r y n i e w i e c k i B., Zarys dziejów botaniki, Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych 1949, s. 151.
- IRG [R e j m e n t - G r o c h o w s k a I.], Wiśniewski Tadeusz (1905-1943), w: S. Feliksiak (red.), Słownik biologów polskich, PAN, Instytut Historii Nauki, Oświaty i Techniki, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1987, s. 578-579.
- J. O. [O l e s z a k o w a J.], Massalski Władysław (1859-1932), w: S. Feliksiak (red.), Słownik biologów polskich, PAN, Instytut Historii Nauki, Oświaty i Techniki, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1987, s. 359-360.
- K a s z c z y k - G r o d z i c k a D., Jan Kazimierz Muszyński (1884-1957) i jego pozycja w polskich naukach farmaceutycznych, Akademia Medyczna w Łodzi, „Annales Academiae Medicae Lodziensis” 1984, t. 23, Suplement 24, s. 89.
- K. K. [K o w a l s k a K.], Łagowski Józef (mylnie Ignacy) (1820-1870), w: S. Feliksiak (red.), Słownik biologów polskich, PAN, Instytut Historii Nauki, Oświaty i Techniki, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1987, s. 336.
- K o n g o L., L e h t M., K ö h l e r P., Polscy botanicy w historii kultury Estonii, „Wiadomości Botaniczne” 2000, 461(1/2), s. 83-86.
- K. K. [K o w a l s k a K.], Młokosiewicz Ludwik (1831-1909), w: S. Feliksiak (red.), Słownik biologów polskich, PAN, Instytut Historii Nauki, Oświaty i Techniki, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1987, s. 375-376.
- K u b a c k i W., Malwy na Kaukazie, wyd. 1, Warszawa: Czytelnik 1969, ss. 423.
- M a t e r s k i W., Gruzja, Warszawa: Wydawnictwo „Trio” 2000, ss. 355, ilustracje.
- M i ł o s z o w i e G. i A., Kaukaz, Warszawa: Wiedza Powszechna 1979, s. 340.
- M i r e k Z., 150 rocznica urodzin Antoniego Rehmana (13 V 1849 – 13 I 1917), „Wiadomości Botaniczne” 1990, 34(2), s. 27.
- M i r e k Z., Z e m a n e k A., Antoni Rehman (Rehmann) (1840-1917) w 150-rocznicę urodzin, „Wiadomości Botaniczne” 1990, 34(3), s. 23-26.
- Mowsz. [M o w s z o w i c z J.], Muszyński Jan Kazimierz (1884-1957), w: S. Feliksiak (red.), Słownik biologów polskich, PAN, Instytut Historii Nauki, Oświaty i Techniki, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1987, s. 383-384.
- Mowsz. [M o w s z o w i c z J.], Siemaszko Wincenty (1887-1943), w: S. Feliksiak (red.), Słownik biologów polskich, PAN, Instytut Historii Nauki, Oświaty i Techniki, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1987, s. 483-484.
- N o w i c k i P. F., Polacy na „Kaukaskiej Riwierze”, „Spotkania z Zabytkami” 1984, nr 3, s. 52-53.

- O l s z e w i c z W., Antoni Rehman (1840-1917). (Szkic biograficzno-bibliograficzny), „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, ser. C, 16(1972), s. 51-72.
- R a d w a ń s k a - P a r y s k a Z., Profesor Bolesław Hryniewiecki. Człowiek i Uczony, „Wiadomości Botaniczne” 1963, 7(3-4), s. 173-184.
- R e j m e n t - G r o c h o w s k a I., Bolesław Hryniewiecki (1875-1963), „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, seria B, 12(1966), s. 71-97.
- R e m b i e l i ń s k i R., Jan Muszyński 1884-1957, Nakładem Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Farmaceutycznego, Warszawa: PZWL 1960, s. 28.
- S k i e r g i e ł ł o A., „Polscy łowcy roślin”, w: T. W h i t t l e, Łowcy roślin, Warszawa 1976, s. 248-260.
- Z e m a n e k A., 100-lecie śmierci Kazimierza Łapczyńskiego (16 III 1823-14 XII 1892), „Wiadomości Botaniczne” 1992, 36(3/4), s. 63.
- Z e m a n e k A., 170 rocznica urodzin Kazimierza Łapczyńskiego (16 III 1823 – 14 XII 1892), „Wiadomości Botaniczne” 1993, 37(1/2), s. 129-130.
- Z e m a n e k A., 30 rocznica śmierci Bolesława Hryniewieckiego (20 II 1875 – 13 II 1963), „Wiadomości Botaniczne” 1993, 37(1/2), s. 131.
- Z e m a n e k A., 110 rocznica urodzin Jana Muszyńskiego (3 VIII 1884 – 28 IV 1957), „Wiadomości Botaniczne” 1994, 38(3/4), s. 121.
- Z e m a n e k A., 80 rocznica śmierci Antoniego Rehmana (13 V 1840 – 13 I 1917), „Wiadomości Botaniczne” 1997, 41(1), s. 49-50.
- Z e m a n e k A., Antoni Rehman (1840–1917), „Wiadomości Botaniczne” 1997, 41(3/4), s. 77.
- Z e m a n e k A., Antoni Rehman, „Wiadomości Botaniczne” 1997, 41(3/4), s. 121-124.
- Z e m a n e k A., 55 rocznica śmierci Tadeusza Wiśniewskiego (25 V 1905 – 30 XI 1943), „Wiadomości Botaniczne” 1998, 42(3/4), s. 105.
- Z e m a n e k A., 170 rocznica urodzin Ludwika Aleksandra Młokosiewicza (25 VIII 1831 – 4 VIII 1909), „Wiadomości Botaniczne” 2001, 45(3/4), s. 87.
- ZRP [R a d w a ń s k a - P a r y s k a Z.], Hryniewiecki Bolesław (1875-1963), w: S. Feliksiak (red.), Słownik biologów polskich, PAN, Instytut Historii Nauki, Oświaty i Techniki, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1987, s. 214-215.
- ZRP [R a d w a ń s k a - P a r y s k a Z.], Łapczyński Kazimierz (1823-1892), w: S. Feliksiak (red.), Słownik biologów polskich, PAN, Instytut Historii Nauki, Oświaty i Techniki, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1987, s. 336-337.